

פלאג'י, מתוך הספר.
גיבור על מזרחי שמבוסס
על דמות היסטורית חזקה

משסף גרונות, אבל לא בשבת

בשירות סולטן מרוקו ובנקמה על הגירוש מספרד, שימש שמואל פלאג'י במאה ה-16 כרב וגם כפיראט שלחם בספרדים וחילץ אנוסים. ספר קומיקס חדש, "שודדי המפרש השחור", מציג את דמותו ההיסטורית ובורא את גיבור העל המזרחי הראשון

נירית אנדרמן

פיראט שנמנע משיסוף גרונות בשבת? שודד ים שמקפיד שהס' טייק בצלחת שלו יהיה כשר? על פניו יהדות ופיראטיות לא נראות כמו תחומים שכדאי, ראוי או אפשר בכלל לשלב ביניהם. ג'ק ספארו הרי לא יהיה הטיפוס הראשון שיקפוץ לנו לראש כשנחשוב על רב גדול בתורה, וקפטן הוק הוא לא בדיוק הטייפיקאסט המתבקש לבחור יהודי שומר מצוות. ובכל זאת, ספר קומיקס חדש שהגיע לאחרונה לחנויות מחליץ את הילת הגבורה הפיראטית מחוקתם הבלעדית של הגויים, מצמיד לה תולית כשרה למהדרין, ומוכיר שבעבר דווקא הת' רוצץ פה בשכונה, בים התיכון, איזה יהודי אחד שהיה פיראט לכל דבר ועניין. הוא לא היסטוריון אוניות, לגוול אוצרות, לחמוס ולעשוק, אבל באותה נשימה שמואל פלאג'י היה גם רב מוסמך. את העיסוק הלא שגר-תי שלו כמפקד של צי שודדי ים הוא ניצל, בין היתר, כדי לשקם את הכ' בוד היהודי שנרמס בעת גירוש ספרד.

דמות הקומיקס של פלאג'י בספר החדש "שודדי המפרש השחור" (הוצאת כנרת) מבוססת על דמות היסטורית בשר ודם ששייטה בים התיכון במאה ה-16 וה-17. הרב פלאג'י היה טיפוס ממולח ומשכיל, שעבד לאורך שנים ארוכות בשירותו של סול'טן מרוקו כפיראט ודיפלומט, לסירוגין, ותקף בעיקר אוניות ספרדיות. פלאג'י היה מהבול'טים בשורה של פיראטים יהודים שפעלו באותה תקופה ולפי עדויות הוא העסיק בספי'נתו טבח יהודי, שהקפיד שהמוזן שיוגש בה יהיה כשר.

אמן הקומיקס מושיק גולסט, מחבר הספר, מספר שלא שמע על פלאג'י עד שהתחיל לח'פש גיבור לרצועת קומיקס בהמשכים שתתפרסם במגזין הילדים "אותיות" (המיועד לילדים דתיים). "עורכת המגזין, פנינה גפן, הציעה לי בשלב מסוים את הדמות הזאת. הת'חלתי לקרוא עליו ומיד נדלקתי, כי יש בסיפור שלו כל כך הרבה חומרים טובים. הוא היה

כריכת ספר הקומיקס איור: מושיק גולסט

דמות מדהימה בתקופה מדהימה לא פחות. הבנתי שזו הזדמנות טובה לספר את הסיפור החשוב שלו, שרבים בכלל לא מכירים. הוא היה פי'ראט, היו לו סיפורי הרפתקאות מדהימים, הוא עבד בשירותו של סול'טן מרוקו בתקופה שבה מרוקו התחזקה והתייצבה מול מדינות אירופ'ה, ונקם בספרדים של התקופה על גירוש ספרד", אומר גולסט. "הר'גשתי שהסיפור שלו מייצג במובן מסוים את סיפורה של יהדות מרוקו, שהוא יכול להעשיר את השיח התרבותי שלנו כיום, וככל שהמשכתי וקראתי על פלאג'י, הצטערתי יותר ויותר על כך שרבים בכלל לא מכירים את הדמות הזאת, שעשתה דברים משמעותיים בתקופה מרתקת".

גולסט שאב השראה כללית מן התקופה, מדמותו של פלאג'י, ומהאירועים ההיסטוריים שהיה שותף להם. הוא השתמש בכל אלה כרקע לסיפורי האקשן שמאכלסים את "שודדי המפרש השחור". הקור'מיקס הזה מוכיר אינספור סיפורי פיראטים אחרים – עם חרבות מת'נופפות, ספינות מותקפות, רטויות שחורות, אוצרות מפתים, וגם תוכי – אבל הזהות היהודית מרחפת לכל אורך הספר מעל הפיראט הק'שוח, ופלאשבקים לילדותו של פלאג'י מוכי'רים את הטראומה הגדולה שליוותה אותו ואת יהודי מרוקו האחרים בני תקופתו – גירוש ספרד. גם בחיים האמיתיים, כמו בספר, רבים מעריכים שהטראומה הזאת היתה חלק מהדלק שהניע את פלאג'י למתקפות החוזרות ונשנות שלו על ספינות ספרדיות דווקא.

"מה שסיקרן אותי בפלאג'י בין היתר, שהיה דמות כל כך חריגה בנוף היהודי בגלות, וזאת בניגוד לרבים מהארכיטיפים היהודיים לאורך ההיסטוריה שנאלצו להרכיב ראש מול כוחות שהיו חזקים מהם", מסביר גולסט. "כאן ניצב אדם שסירב להיכנע לגורל ולהיסטוריה, ובחר ביוזמה. הוא נהפך לפיראט ולרב, וזה לחופש שמעניקים חיי הים ביחד עם המשכיות המסורת היהודית, ובסופו של דבר מילא תפקיד חשוב ביחסים שבין מדינות האיסלאם והנצרות, והוכיח שליהודים יש יכולת ייחודית לשמש

גשר בין מזרח למערב. מרגש אותי להביא לתודעה הישראלית את המי'תוס של פלאג'י ולהטיל אור על דמותו, שהיתה בעלת משמעות רבה בפולקלור של יהדות ספרד ומרוקו, ולצערי נשכחה".

בית כנסת זעיר

דמותו של פלאג'י גם מכניסה לקומיקס הישראלי משהו שחסרונו מאוד הורגש: גיבור על מזרחי שמבוסס על דמות היסטורית חזקה, מש'פיעה ומעוררת השראה. "בגלל שההיסטוריה היהודית ערבית לא נלמ'דת במערכת החינוך בצורה יסודית, לילדים ישראלים חסרים גיבורים מזרחיים שיכולים לשמש כדמויות מופת, שניתן לינוק מהם", אומר הסור'פר והמשורר מתי שמואלוף. "הספר החדש על פלאג'י מצביע אולי על מגמה של שינוי, על אנשים שמבינים את החוסר הזה ומבינים את הצור'רך בדמויות השראה לילדים/ות מזרחיים/ות, ולילדים ישראלים בכלל. סיפור על דמות כזאת יכול להראות לילדים שקיימת היסטוריה אחרת, שגם במרוקו היו דמויות מפתח שניתן לשאוב מהן השראה, שגם שם היתה היסטוריה משמעותית שאפשר לינוק ממנה, ושהיא קולית ומגני'בה ויכולה להופיע בספר קומיקס. זה נותן כוח לילדים שמגיעים לראות קום הזה, כי הם רואים את עצמם בדמויות האלה, ולא נאלצים לראות אך ורק דמויות שמגיעות מאירופה ולמחוק את השייכות שלהם".

הקומיקס יכול לפעמים לחנך ילדים במקומות שבהם מערכת החינוך לא עושה זאת, מבהיר שמואלוף, שערך ב-2007 גיליון של "הכיוון מזרח" שעסק בקומיקס חברתי פוליטי. "הקומיקס יכול למלא בתוכו את הלוקונה הזאת, את המקומות שבהם יש העדר של ידע. ואת רואה את זה עכשיו גם בארה"ב, כשמארוול למשל הוציאו את 'פנתר שחור', שהוא מעין סופרמן שחור. הם מבינים את הצורך בכתיבה מחדש של ההיסטוריה של תרבות גיבורי העל שהיתה לבנה לאורך השנים. כך שזה לא קורה רק בארץ, אלא זו מגמה עולמית, לקרוא מחדש יצירות, להבין איפה היתה גוענות, איפה היתה עליונות לבנה, להבין את הצורך בקריאה חדשה ובקורתית של קומיקס, וליצור גיבורים חדשים".

לדברי יוצר הקומיקס אסף חנוכה, "ברור שבקומיקס הישראלי אין כמעט גיבורים מזרחיים, כי הסיפור ההיסטורי בישראל הוא הסיפור של הציונות, של היהודים שהגיעו מאירופה והקימו את מדינת ישראל באופן

המשך מעמ' 16

פרופ' רחל אליאור, נצר לפלאג'י: "הרקע לתופעת שודדי הים היהודים היה גירושם מספרד ומפורטוגל, בהם עשירים שנאסר עליהם לקחת פרוטה. הם חשו תרעומת קשה"

השניים יצאו לספרד ב-1602, ובית המלוכה הספרדי אישר את כניסתם למדינה. אבל בעוד הם נמצאים במדינה שממנה גורשו אבותיהם במשימה דיפלומטית, ראו שני האחים כיצד מרוקו נקלעת לכאוס של מלחמת אחים, החלו לחשוש לגורל משפחותיהם שנותרו מאחור, וניסו לסלול לעצמם דרך מילוט. בתחילה הם ניסו לרכוש את אמונו של הארמון הספרדי, הגישו לו דו"חות על מרוקו, ניסו לכונן עמו קשרי ידידות ואמון ואפילו הציעו תוכנית למתקפה על עיר הנמל החשובה לראצ'ה במרוקו – כך על פי ספרם של ארנאל וויגרס. ואולם, הספרדים לא מיהרו להיענות להצעותיהם. בעקבות זאת ניסו האחים יוסף ושמואל למצוא לעצמם נתיב מילוט אחר והציעו את נאמנותם ומרכולתם לגורמים צרפתיים במדריד. "שמואל היה אדם שמכר סודות לכל דורש. לא היתה לו בעיה לבגוד כדי לשרוד", אומר שיינפלד. בכל מקרה, ניסיונות הבחישה הפוליטית של האחים פלאג'י הגיעו לקצם כאשר האינקוויזיציה בספרד החלה לדלוק אחריהם. וכך, בדומה לאבותיהם, נאלצו לבסוף שני האחים לקום, לעזוב את ספרד ולהימלט על נפשם.

הסולטן החדש של מרוקו, מולאי זידאן, זיהה את יכולותיהם הדיפלומטיות וניסיונם הבינלאומי של האחים, וגייס את שמואל פלאג'י לפעול בעבורו. הסולטן רצה לכונן קשרים דיפלומטיים עם הולנד, ושלא את הרב המשכיל להתיישב באמסטרדם כדי לסייע לו במשימה. ב-1608 מונה פלאג'י לשגריר מרוקו בהולנד, ושנתיים לאחר מכן הביא לתחיתת הסכם ברית בין שתי המדינות – הסכם היסטורי שהיה הראשון שנחתם בין מדינה נוצרית לבין מרוקו המוסלמית.

סתירות רבות

פלאג'י ייסד את הקהילה היהודית באמסטרדם, שעלתה ופרחה, ובעקבות הישגיו הדיפלומטיים העניק לו הסולטאן המרוקאי מונופול על הסחר עם הולנד. פלאג'י שיכנע את הנסיך ההולנדי לסייע לו בבניית שמונה ספינות פיראטיות ובאיושן במאות אנשי צוות, והבטיח בתמורה להעביר לידי חלק מהשלל שיושג מתקיפת אוניות סוחר ספרדיות. וכך חזר לו הרב הפיראט לשוטט בים התיכון, כשהפעם הוא מפקד על צי מרשים, שכלל ספינות שנשאו דגל מרוקאי ואנשי צוות שהיו בעיקר הולנדים. השליטים במרוקו ובהולנד העניקו לו את חסותם, ובהתאם להנחיות הסולטן המרוקאי, הפליג הצי של פלאג'י בעיקר בים התיכון ותקף בעיקר ספינות ספרדיות. הרב שומר הכשרות היה מעורב בסחר בנשק, מכר אבקת שריפה, כלי נשק ותחמושת לשודדי ים, וגולל סוכר, תבלינים, יהלומים וזהב מהספינות הספרדיות שתקף.

"נפשו של שמואל פלאג'י היתה מלאת סתירות, וסתירה מרכזית היתה כמוכן בין היותו פיראט להיות רב רציני ואדוק", מציין שיינפלד. "אבל חשוב היה לי לכתוב עליו גם מפני שהקהילה באמסטרדם שהוא היה מראשיה, היתה זו שהשפילה את ברוך שפינוזה, והיא גם האחראית ליהדות החרדית המודרנית כפי שאנו מכירים אותה היום. דמותו סיקרנה אותי בגלל הקונפליקט המובנה של רב שהוא פיראט, וגם בגלל מסלול חייו הכאוטי. אין כל היגיון בדברים המטורפים שעשה, אין בהם שום רצף – פעם הולך לזה ופעם להוא, מוכר סודו של זה ואחר כך את סודו של אחר. אין לי ספק שציערי הקהילה היהודית חונכו לנקום על גירוש ספרד. וברגע שאת קוראת את תיאורי החיים של הקהילה היהודית בפן, וקולטת כמה קשה היה להם, בעיקר לדור הראשון אחרי הגירוש, את מבינה שהם היו חייבים לשרוד, והיתה זו הפיראטיות שאיפשרה להם לחיות טוב. הם היו פיראטים עם רישיון, קיבלו אותו מהשלטון במרוקו, והסולטן היה מקבל אחוזים מהרווחים שלהם. פיראטים כאלה לא ניתן היה לעצור".

ב-1614 נאלץ פלאג'י מסיבה כלשהי לעגון בנמל פלימות האנגלי, עם שלוש ספינות ספרדיות ששדד. השגריר הספרדי מיהר לדרוש את מעצרו, השלטונות האנגליים העמידו אותו למשפט, אבל פלאג'י הצליח לצאת מהמשפט הזה זכאי. ב-1615 הוא כבר עזב עם הספינה שלו את גבולות האי הבריטי, ולא חלף זמן רב עד שהתנגקם בספרדים, הפעם באמצעות שוד של אחת מספינות הדגל של הצי הספרדי. ואולם מחלה שתקפה אותו אילצה את פלאג'י למהר ולחזור להולנד, שם מת ממחלתו ב-1616. מסע ההלוויה שלו העיד על מעמדו בעיר שבה שימש כשגריר: אלפי בני הקהילה היהודית באמסטרדם ליוו אותו במסעו האחרון, וכן שורה של אצילים, נציגים של בית המלוכה ההולנדי ואפילו הנסיך ככבודו ובעצמו. היו לאורך ההיסטוריה פיראטים מפורסמים ואכזריים משמואל פלאג'י, אבל ספק אם מישוהו מהם וזה לסיים את חייו עם כזה קהל מעריצים מכובד.

דמותו של פלאג'י, מתוך הספר. "לא נכנע לגורל" איור: מושיק

מספר הרב אליהו בירנבוים, מחבר הספר "יהודי עולמי" שחקר בין היתר את נושא הפיראטים היהודים. "פלאג'י שלח את ידו בעסקי השוד הימי כדי שיוכל להבריח אנוסים נמלטים מחופי ספרד, וכן כדי לתקוף אוניות ספרדיות ששטו לחופי מרוקו. ובספינת הדגל שלו היה בית כנסת וזעיר". פרופ' רחל אליאור מהאוניברסיטה העברית היא נצר למשפחת הרבנים פלאג'י. לאביה קראו שמואל פלאג'י וכך גם לאביו, היא מספרת. אף שהיא עצמה מעולם לא חקרה את תולדות המשפחה, שמעה מאו ילדותה סיפורים על אבות אבותיה שגורשו מספרד. שם המשפחה פלאג'י נמצא בכתובים בכל פעם בכתיב קצת אחר, היא מציינת, אבל שתי הדמויות הבולטות ביותר בהיסטוריה המשפחתית שלה היו זו של חיים פלאג'י, שהיה רב ופוסק מכובד באיזמיר במאה ה-19, ודמותו הססגונית של הרב הפיראט שמואל פלאג'י ממרוקו.

"צריך להבין שהרקע לתופעת הבוקנירים היהודים – שודדי הים היהודים שפעלו באותה תקופה – היה הגירוש של היהודים מספרד ומפורטוגל בעשור האחרון של המאה ה-15, אומרת אליאור. "בין היהודים שגורשו היו עשירים גדולים ואנשים אמידים, אבל כאשר גירשו אותם נאסר עליהם לקחת אף פרוטה. אמרו להם 'באתם לפה כעבדים אחרי חורבן המקדש, ולכן גם תעזבו חסרי פרוטה'. לא רק שגירשו אותם, אלא גם אסרו עליהם לקחת רכוש שהיה להם שם, והם נותרו חסרי כל. כך שבקרוב היהודים מגורשי ספרד היתה תחושה של תרעומת קשה על עוול גדול שנעשה להם, לכן ליהודים רבים היה רצון לעזור למי שנלחם בספרדים ובפורטוגזים שגירשו אותם".

כדי להבין את דמותו של פלאג'י, אומר שיינפלד, צריך להבין את הנסיבות המשפחתיות שבהן גדל: "פלאג'י היה הרב הצעיר ביותר שקיבל הסמכה בקהילה היהודית במרוקו, וסבו היה המלמד של העיר פו. הסב חווה את גירוש ספרד על בשרו, וכאשר הוא ובני דורו הגיעו למרוקו, הם סבלו שם מעוני נורא שהגיע עד כדי רעב. לעתים הם נאלצו לחטט בזבל כדי למצוא את מזונם, ורכיב מהם מצאו או את מותם. כך שהם התחילו את דרכם במדינה הזאת במקום נורא נמוך, מצאו את עצמם בהמשך בליבה של מלחמת אחים, ונאבקו כדי לשרוד. כמו כן, בימים ההם תקיפות של אוניות היו חלק מהמציאות בים התיכון, והיהודים לא ראו סתירה בחיבור הזה בין רבנים ופיראטים".

כמו רבים מבין היהודים הגולים, שלטו בני משפחת פלאג'י בשלל שפות מקומיות ואירופיות, ובראשן ערבית וספרדית, והכירו היטב את התרבויות משני עבריו של הים התיכון. הכישורים הללו הפכו אותם למועמדים מובילים למשרות דיפלומטיות. בתחילת המאה ה-17, כשהאדמה במרוקו התחילה לרעוד בעקבות מותו של הסולטן ומלחמת ירושה שפרצה בין שלושת בניו, החליט יורש העצר המרוקאי לשלוח את האחים שמואל ויוסף פלאג'י לספרד. "הוא רצה לגייס עזרה מעבר לים, ופנה לשמואל ולאחיו כדי שיעזרו לו לגייס צי וחיללים", מציין שיינפלד. "הוא שלח אותם למלך ספרד בהנחה שליהודים שיועדים את השפה ומכירים את התרבות הספרדית יהיה קל יותר להשיג עזרה, וכך שני בני משפחה הזאת הפכו לדיפלומטים ושודדי ים יהודים".

אקטיבי, ואילו המורחים, גם אם היה להם תפקיד חשוב וגדול בהקמת המדינה, ההיסטוריה שלהם נבלעה בתוך הסיפור היותר גדול. כך שההיסטוריה של היהודים שהגיעו מארצות ערב, היהודים הערבים, לא ממש קיימת, ולא רק בקומיקס. הספר החדש מתאים לילדים כי הוא מאוד נגיש, מספר סיפור מהיר, כיפי לקריאה ונוגע בנושאים מורכבים, בדרך שהיא מומינה בשביל ילדים ולא מעיקה. והוא מעלה שאלות מעניינות, כמו איך יכול להיות שהיה אדם כזה שהיה שודד ים ורב, ולמה זה קרה דווקא שם, ואיך ייתכן שהשודדים היהודים פגשו את האינדיאנים. זה מספק פתח לשיחה על הנושא ההיסטורי, מה קרה בנקודה הזאת בזמן שבה גירשו יהודים מספרד והם היו צריכים לעבור למקום אחר, ועל כך שבמאה ה-16 דווקא למוסלמים היתה סובלנות כלפי היהודים – סובלנות שלנוצרים לא היתה, כי הם רצו להמיר אותם – וזה מעניין, בעיקר ביחס למה שקורה היום".

יוצר ישראלי אחר שהוקסם מדמותו של הרב הפיראט הוא אילן שיינפלד, שכתב את הרומן הבדיוני "אשת הפיראט היהודי" (כנרת זמור רה דביר, 2017) בהשראת סיפור חייו של פלאג'י. "אני הגעתי לסיפור שלו על ידי חלום שחלמתי. קמתי באיזה בוקר וזכרתי שחלמתי על אשה עם שן חסרה, עם בנדנה על הראש ועם פנים מלוכלכים. הבנתי שחלמתי תי למעשה על פיראטית יהודייה, אבל אמרתי לעצמי שאין בכלל דבר כזה", מספר שיינפלד. בתחושת בהילות הוא ניגש אז אל המחשב, הוא מספר, הריץ חיפוש אינטרנטי על פיראטים יהודים, וכשמצא ספר על חייו של פלאג'י (A Man of Three Worlds מאת מרסדס גרסיה ארנאל וג'רארד ויגרס, 2007) מיהר להזמין עותק שלו.

עשה חיל

דון שמואל פלאג'י נולד בסביבות השנה 1550 במרוקו, בעיר פו, למשפחה יהודית ממגורשי ספרד. זו היתה משפחת רבנים מכובדת, בניה היו משכילים, ובחלקה האחרון של המאה ה-16 החליטו שניים מהם, שמואל ויוסף פלאג'י, לצאת את גבולותיה של המלחה (הגטו היהודי) של העיר פו ולעבור להתגורר במלחה של עיר הנמל טטואן. שם הם נהפכו לסוחרים פיראטים – עיסוק שנחשב אז לגיטימי לחלוטין – עשו חיל, וצברו יוקרה. "מספרים עליהם שאחרי מסע מוצלח היו האחים נכנסים לנמלים בספרד, מתחזים לסוחרים תמימים, ומחפשים קונים לשלל שאותו ארוזו מחדש", כותב אדוארד קריזלר בספרו Jewish Pirates of the Caribbean (רנדום האוס, 2008).

"הרב שמואל פלאג'י נהג להכריז: 'אני נכנס חגור חרב אפילו לבית כנסת, כי נדרתי נדר: לא אניח את החרב הזאת מידי עד שאשפיל את מלכות ספרד הרשעה ואדרוס את גאוותה. כה ייתן לי אלהים וכה יוסיף!'"

הרב אליהו בירנבוים: "הרב שמואל פלאג'י נהג להכריז: 'אני נכנס חגור חרב אפילו לבית כנסת, כי נדרתי נדר: לא אניח את החרב מידי עד שאשפיל את מלכות ספרד הרשעה ואדרוס את גאוותה. כה ייתן לי אלהים וכה יוסיף!'"

ציורו של רמברנט, "גבר בלבוש אוריינטלי". רבים מזהים בו את דמותו של פלאג'י, אך הדבר אינו מאומת. צילומים: National Gallery of Art